

ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΘΗΝΩΝ ΣΤΗ ΒΟΙΩΤΙΑ

Thierry Lucas

Επιστημονικό μέλος, Γαλλική Σχολή Αθηνών

01

Ακραϊφία, Πτώιον:
το μεσαίο άνδηρο
μετά τις
ανασκαφές. Φωτ.:
EFA/M. Holleaux,
1891.

Οι επιστημονικές αποστολές στη Βοιωτία, στα τέλη του 19ου αιώνα, εύστοχα χαρακτηρίζονται ως η πρώτη «μεγάλη ανασκαφή» της Γαλλικής Σχολής. Οι πρώτοι ερευνητές, με συστηματικότητα και μεθοδικότητα, ανέσκαψαν, μελέτησαν και δημοσίευσαν —συχνά μετ' εμποδίων— τα ευρήματά τους, ιδίως τις επιγραφές και τα γλυπτά. Οι αποστολές κατευθύνθηκαν στο Πτώιον, όπου βρίσκονται το ιερό και ο ναός του Απόλλωνα Πτώου, στις Θεσπιές, στην Κοιλάδα των Μουσών, στο Καστράκι, στην πόλη της Ακραιφίας.

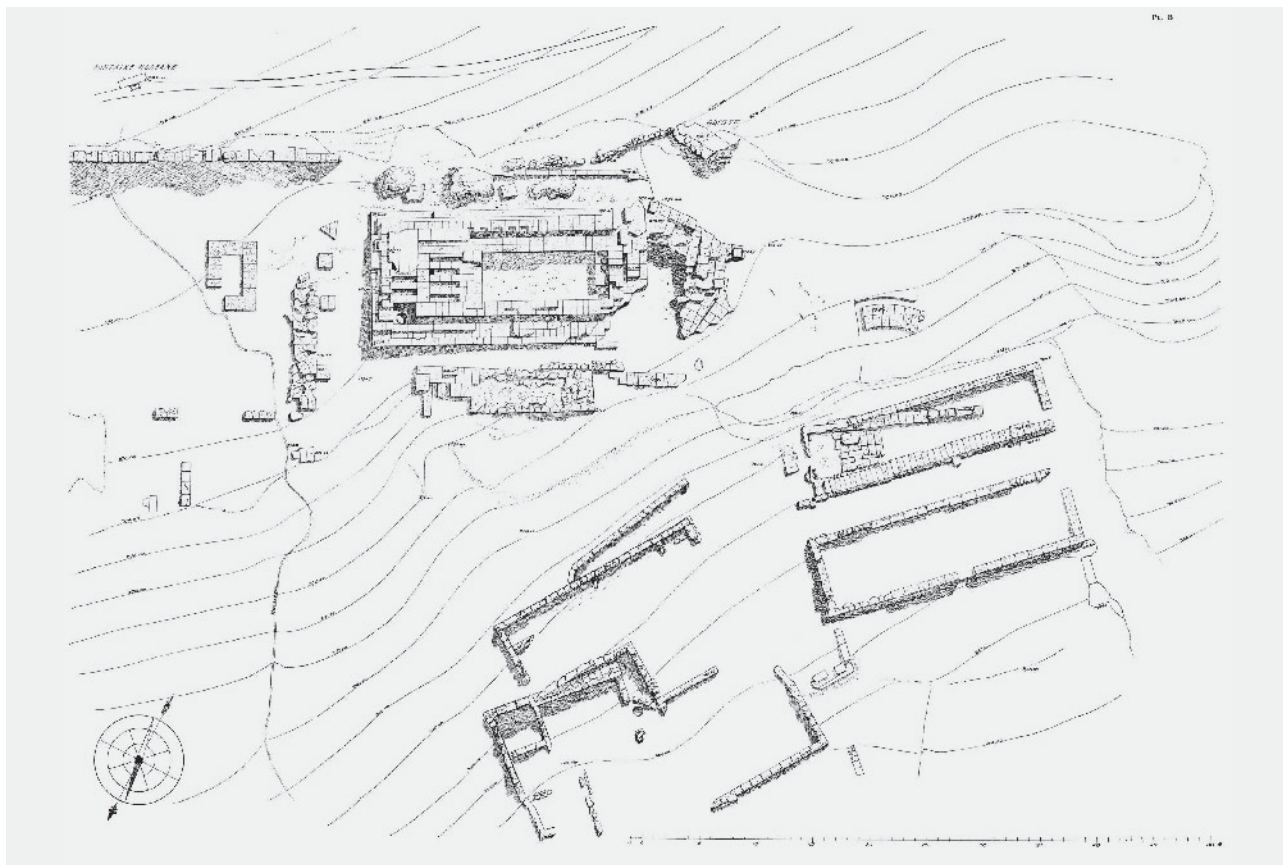

ΟΤΑΝ ΞΕΚΙΝΗΣΑΝ ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΠΟΣΤΟΛΕΣ στην Ελλάδα, κατά το β' μισό του 19ου αιώνα, η Βοιωτία θεωρήθηκε ένα πολλά υποσχόμενο πεδίο για τις γαλλικές έρευνες, όμως γρήγορα πέρασε σε δεύτερο πλάνο, καθώς σπουδαιότερα ανασκαφικά έργα επρόκειτο να προσελκύσουν όλη την προσοχή και να μονοπωλήσουν τη δραστηριότητα της Γαλλικής Σχολής Αθηνών. Σήμερα, η Βοιωτία αποτελεί και πάλι αντικείμενο μελέτης και αρχαιολογικής δραστηριότητας για τις ομάδες της Γαλλικής Σχολής.

Από τα πρώτα βήματα της Σχολής, οι βοιωτικές μελέτες αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι των επιστημονικών δραστηριοτήτων της. Τα επιστημονικά μέλη της Σχολής συμμετείχαν ενεργά στις έρευνες στη Βοιωτία, ιδιαίτερα στον τομέα της επιγραφικής. Η περιοχή, που βρίσκεται πολύ κοντά στην Αθήνα και είναι πλούσια σε επιγραφικά τεκμήρια, αποτελούσε προνομιακό πεδίο έρευνας για τα επιστημονικά μέλη της Σχολής. Από τη δεκαετία του 1860, πολλά μέλη έκαναν διερευνητικές επισκέψεις στη Βοιωτία και τα πρώτα τεύχη του *Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH)*, το οποίο εκδίδεται για πρώτη φορά το 1877, περιείχαν τακτικά άρθρα για τη βοιωτική επιγραφική, υπογεγραμμένα μάλιστα από τον Paul Foucart (μέλος της Σχολής από το 1859 και διευθυντής της από το 1878 έως το 1890), τον Paul Girard (μέλος της Σχολής από το 1875) και τον Bernard Haussoullier (μέλος της Σχολής από το 1876), χωρίς οι ερευνητές αυτοί να έχουν κάποια «εξειδίκευση» στην περιοχή και χωρίς οι μελέτες να υλοποιούνται στο πλαίσιο κάποιου συγκεκριμένου προγράμματος. Εκείνη την εποχή, οι χώροι που προσέλκυναν το ενδιαφέρον ήταν κατά κύριο λόγο η Θήβα, η Τανάγρα, οι Θεσπιές, όπου βρίσκονταν

τα κυριότερα μουσεία στα οποία είχαν συγκεντρωθεί τα τυχαία ευρήματα της περιοχής, αλλά και ο Ορχομενός, οι Πλαταιές και η Θίσβη¹. Αυτή η παράδοση ανεξάρτητων επιγραφικών ερευνών διατηρήθηκε και στη συνέχεια, και ορισμένα μέλη της Σχολής, όπως ο Paul Perdrizet ή ο André De Ridder, επρόκειτο να διαπρέψουν στο πεδίο αυτό.

Οι πρώτες σημαντικές αρχαιολογικές εργασίες στη Βοιωτία γίνονται, ωστόσο, υπό τη διεύθυνση του Paul Foucart. Πράγματι, παρόλο που ορισμένα μέλη της Σχολής είχαν πραγματοποιήσει περιστασιακές ανασκαφές στη Βοιωτία ήδη από το 1865 (ταυτοποίηση του ιερού της Κοιλιάδας των Μουσών στις Θεσπιές από τον Paul Decharme και τον Louis Petit de Julleville, μέλη της Σχολής από το 1863), οι πρώτες ανασκαφικές δραστηριότητες μεγάλης κλίμακας, που θα διεξαχθούν με συντονισμένο και συστηματικό τρόπο, ξεκινούν ουσιαστικά τη δεκαετία του 1880. Δύο μεγάλες ανασκαφικές αποστολές πραγματοποιούνται εκείνο το χρονικό διάστημα στη Βοιωτία: οι συστηματικές ανασκαφές του ιερού του Απόλλωνα Πτώου, μεταξύ των ετών 1884 και 1891, στη θέση Περδικόβρυση, σε απόσταση τριών περίπου χιλιομέτρων από τον οικισμό της Καρδίτσας (το σημερινό Ακραίφνιο), από τον Maurice Holleaux (μέλος της Σχολής από το 1882), και οι ανασκαφές που συντόνισε ο Paul Jamot στις Θεσπιές και στην Κοιλιάδα των Μουσών, από το 1888 έως το 1891. Αυτοί οι δύο χώροι γρήγορα συγκέντρωσαν όλη τη δραστηριότητα της Γαλλικής Σχολής στην περιοχή, παρότι υπήρξαν και κάποια άλλα προγράμματα τα οποία ωστόσο δεν ευδοχώθηκαν (ανασκαφές του André De Ridder στον Γλα και στον Ορχομενό το 1893)².

Χάρτης

Οι θέσεις της Βοιωτίας που αναφέρονται στο κείμενο.

02

Ακραιφία, Πτώιον: συνολική αποτύπωση του χώρου (από το J. Ducat, *Les kouroi du Ptoion*, πίν. 2).

ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19ΟΥ ΑΙΩΝΑ: ΤΟ ΠΤΩΙΟΝ, Η ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΩΝ ΜΟΥΣΩΝ

Οι ανασκαφές στο ιερό του Απόλλωνα Πτώου αναφέρονται για πρώτη φορά σε ένα σύντομο σημείωμα του Maurice Holleaux στο *BCH* του 1884, το οποίο είχε προφανώς προστεθεί την τελευταία στιγμή στην τελευταία σελίδα (σ. 514): «Η Γαλλική Σχολή Αθηνών ξεκίνησε εδώ και λίγες εβδομάδες ανασκαφές στην Περδικόβρυση (Δήμος Καρδίτσας), στη θέση όπου εικάζεται ότι υπήρχε ο ναός του Απόλλωνα Πτώου. Αναγκαστήκαμε να διακόψουμε πολύ γρήγορα τις εργασίες λόγω των άσχημων καιρικών συνθηκών· ωστόσο, η ανακάλυψη αρχαίων ελληνικών κτισμάτων και πλήθους αρχαϊκών επιγραφών μάς κάνει να ελπίζουμε σε μια γόνιμη ανασκαφή την

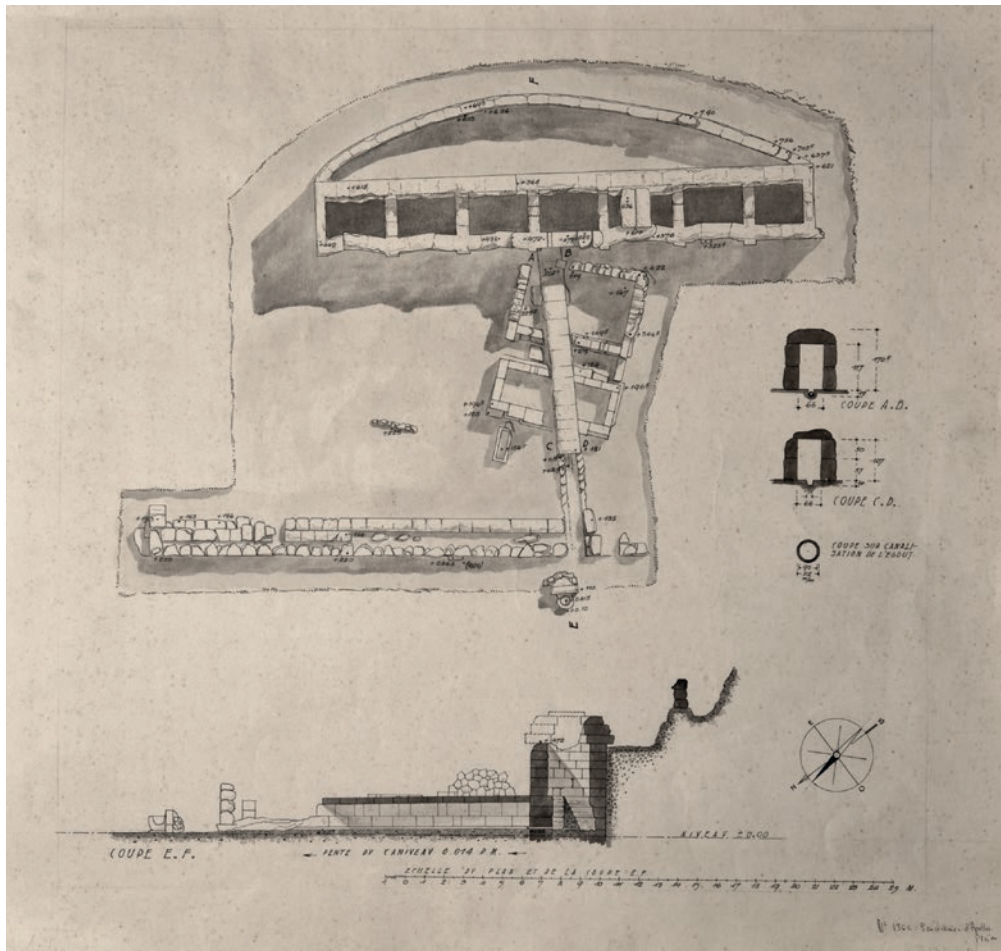
ερχόμενη άνοιξη». Ακολούθησαν πέντε ανασκαφικές αποστολές έως το 1891: δύο το 1885, μία το 1886, μία το 1888 και μία το 1891. Από πολλές απόψεις, αυτές οι ανασκαφές στο Πτώιον αποτελούν αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί η πρώτη «μεγάλη ανασκαφή» της Γαλλικής Σχολής Αθηνών. Ο χαρακτήρας των ανασκαφών είναι μαζικός και συστηματικός: τα ημερολόγια ανασκαφών του Maurice Holleaux καθώς και το σύνολο των δημοσιεύσεών του σχετικά με το ιερό δείχνουν ότι διεξήγε τις έρευνές του μεθοδικά, επεκτείνοντάς τις σταδιακά στο σύνολο του χώρου και δείχνοντας πραγματικό ενδιαφέρον για όλες τις κατηγορίες των ευρημάτων, από τη γλυπτική μέχρι την κεραμική — τα γραπτά του μαρτυρούν μάλιστα ότι εφαρμόζε μια στρωματογραφική προσέγγιση σαφώς προοδευτική για εκείνη την εποχή. Ακριβείς τοπογραφικές αποτυπώσεις πραγματοποιήθηκαν επίσης, ύστερα από αίτημά του το 1891, από τον Henry Convent, αρχιτέκτονα της Σχολής, που αργότερα θα γινόταν γνωστός για το έργο του στους Δελφούς. Επομένως, τα τεκμήρια που συγκεντρώθηκαν είναι άκρως επιστημονικά, ιδίως αν λάβουμε υπόψη μας τα κριτήρια εκείνης της εποχής. Εν ολίγοις, ο Maurice Holleaux εισήγαγε σταδιακά όλα εκείνα τα στοιχεία που θα συναντήσουμε λίγα χρόνια αργότερα στις «μεγάλες ανασκαφές» της Σχολής, και ειδικότερα στους Δελφούς και στη Δήλο· επιπλέον, τα εντυπωσιακά ευρήματα, κυρίως τα αρχαϊκά αγάλματα, έκαναν γρήγορα διάσημο τον αρχαιολογικό χώρο. Δεν μας εκπλήσσει επομένως το γεγονός ότι ο Georges Radet γράφει το 1932 πως «χάρη στα ευρήματά του, ο άσημος χώρος της Περδικόβρυσης κατατάχθηκε, στην εκτίμηση των αρχαιολόγων, στην ίδια κατηγορία με τη Δήλο και τους Δελφούς»³.

Εντούτοις, πολύ γρήγορα ο Maurice Holleaux, ο οποίος εργαζόταν μόνος του στο συγκεκριμένο ανασκαφικό έργο, ένωσε ότι το εύρος των ανακαλύψεών του τον είχε κατά κάποιον τρόπο ξεπεράσει. Από το 1885 έως το 1892, γράφει συνολικά 16 άρθρα στο *BCH*, θέλοντας να δημοσιεύσει το συντομότερο δυνατό ένα μέρος των ευρημάτων του, ιδίως τις επιγραφές και τα αγάλματα. Ταυτόχρονα, ετοίμαζε μια πλήρη μονογραφία για το ιερό και την ιστορία του, η οποία εξαγγέλθηκε κατ'επανάληψη⁴, αλλά δεν εκδόθηκε ποτέ. Είναι γεγονός ότι από το 1891 οι μεγάλες ανασκαφές που ξεκίνησαν στους Δελφούς απορρόφησαν το μεγαλύτερο μέρος των επιστημονικών και οικονομικών πόρων της Σχολής. Επιστρέφοντας στη Σχολή ως διευθυντής από το 1904 έως το 1912, ο Maurice Holleaux αφοσιώθηκε αποκλειστικά στην προετοιμασία της συστηματικής αρχαιολογικής εξερεύνησης της Δίλου. Πάντως, μέχρι τη δεκαετία του 1920, κάποια μέλη της Σχολής εστάλησαν, έστω περιστασιακά, στο ιερό του Απόλλωνα Πτώου, για να διεξαγάγουν εκεί συμπληρωματικές ανασκαφές, με σκοπό την ολοκλήρωση της μελέτης του αρχαιολογικού χώρου: καταρχάς ο Gustave Mendel⁵ και ο Léon Bizard, οι οποίοι πραγματοποίησαν μια σειρά σημαντικών ανασκαφών το 1903 κατόπιν αιτήματος του Maurice Holleaux, στη συνέχεια ο Pierre de La Coste-Messelière και ο Henri Seyrig, οι οποίοι ανέλαβαν μια απλή επιχείρηση καθαρισμών το 1923. Οι εργασίες αυτές δεν έμελλε να συνεχιστούν· ωστόσο, οι ανασκαφές του Gustave Mendel είχαν δείξει ότι ολόκληρος ο αρχαιολογικός χώρος είχε ερευνηθεί και σχεδόν δεν υπήρχε ελπίδα για νέα ευρήματα.

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου των εντατικών εργασιών, από το 1885 έως το 1903, τα κυριότερα ευρήματα, ιδίως τα επιγραφικά κείμενα και τα αγάλματα, δημοσιεύθηκαν αρκετά συστηματικά και γρήγορα, αλλά η αρχιτεκτονική μελέτη του ιερού, την οποία ο Maurice Holleaux κρατούσε αναμφίβολα για τη μονογραφία που σχεδίαζε, περιορίστηκε σε κάποιες επιμέρους παρατηρήσεις, και οι αποτυπώσεις που έγιναν το 1891 παρέμειναν αδημοσίευτες⁶. Ο Maurice Holleaux δεν κατόρθωσε να φέρει εις πέρας αυτό το πρόγραμμα δημοσίευσης της αρχιτεκτονικής. Με έκπληξη επομένως διαπιστώνουμε ότι οι μοναδικές αναπαραστάσεις της κάτοψης του ναού του Απόλλωνα Πτώου που έχουν δημοσιευθεί μέχρι σήμερα δεν συνδέονται με το έργο της Γαλλικής Σχολής, αλλά απορρέουν από μια ανεξάρτητη μελέτη του Αναστάσιου Ορλάνδου⁷.

Η άλλη σημαντική ανασκαφή που διενήργησε η Γαλλική Σχολή στη Βοιωτία, επίσης στα τέλη του 19ου αιώνα, είναι αυτή των Θεσπιών και του ιερού της Κοιλιάδας των Μουσών⁸, την οποία διύθυνε ο Paul Jamot από το 1888 έως το 1891, αρχικά μόνος και έπειτα, κατά την τελευταία ανασκαφική περίοδο, με τη συνδρομή του André De Ridder. Και αυτές οι ανασκαφές έχουν έναν συστηματικό χαρακτήρα, εντελώς αξιοσημείωτο: σε δύο μόνο ανασκαφικές περιόδους αποκαλύφθηκαν όλα τα λείψανα που βλέπουμε σήμερα στην Κοιλιάδα των Μουσών, και συγκεκριμένα τα θεμέλια του βωμού των Μουσών, τον οποίο ο Paul Jamot είχε τότε ταυτίσει με ναό, μια μεγάλη ιωνική στοά και το θέατρο. Οι ανασκαφές απέδωσαν σημαντικό αριθμό επιγραφών και βάθρων αγαλμάτων. Στις Θεσπιές μάλι-

03

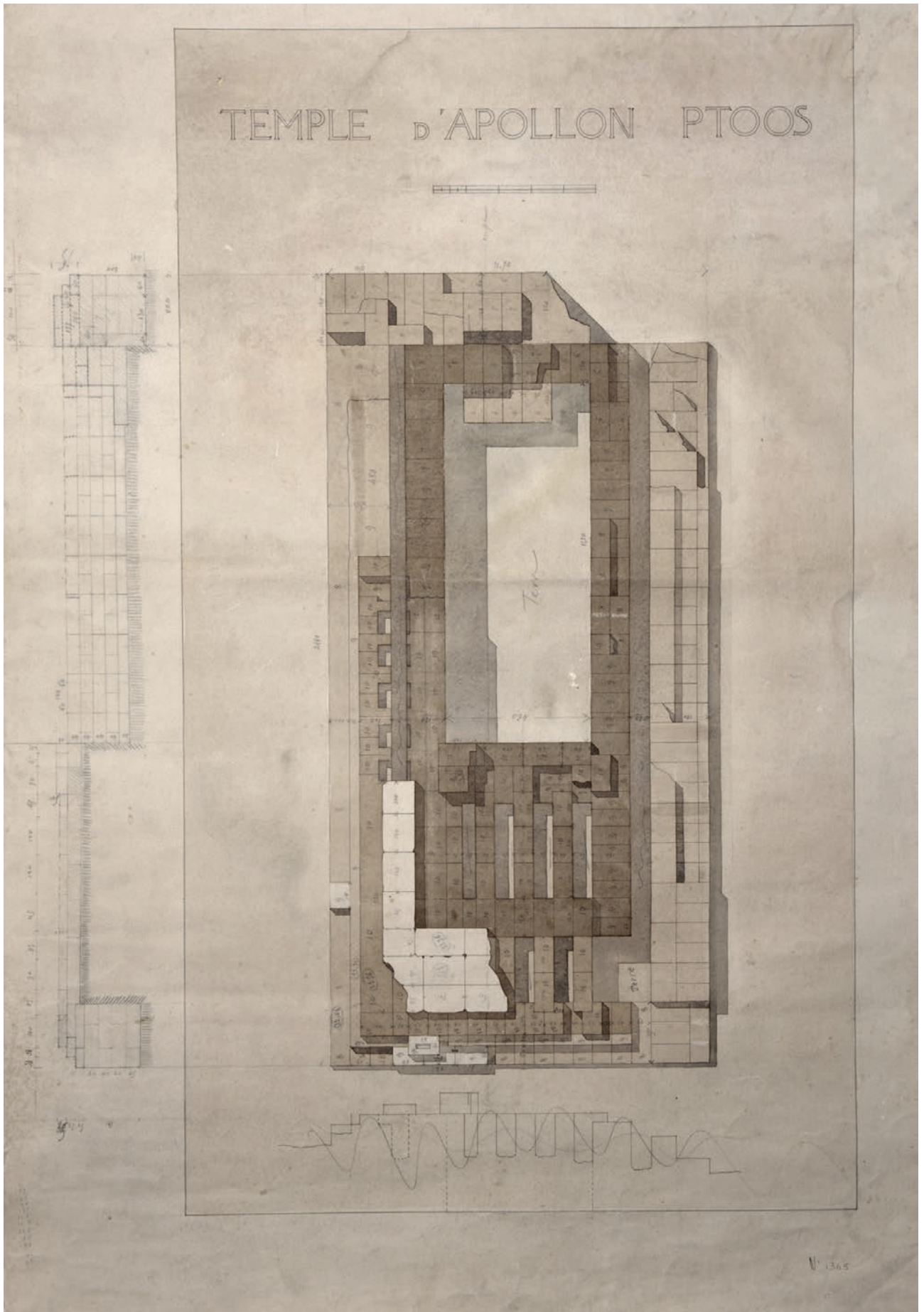

03

Ακραιφία, Πτώιον:
αποτύπωση των
δεξαμενών του κάτω
άνδηρου του Πτωΐου.
Φωτ.: EFA / H.
Convers.

04

Ακραιφία, Πτώιον:
έγχρωμη αποτύπωση
σε ακουαρέλα των
σωζόμενων
καταλοίπων του ναού
του Απόλλωνα. Φωτ.:
EFA / H. Convers.

05

06

στα, ταυτοποιήθηκαν δύο ναοί, αλλά ο κύριος στόχος του Paul Jamot, τον οποίο άλλωστε παραδεχόταν ανοιχτά, ήταν, απλούστατα, να συγκεντρώσει αρχαίες επιγραφές· για τον σκοπό αυτό, προχώρησε, σύμφωνα με τα δικά του λόγια, στην «κατεδάφιση»⁹, χωρίς προηγούμενη αποτύπωση, του βυζαντινού κάστρου, προκειμένου να ανακτήσει τα αρχαία μέλη που βρίσκονταν σε δεύτερη χρήση στην τοιχοποιία του, μια επιχείρηση η οποία απέδωσε συνολικά πάνω από 300 επιγραφές αλλά κόστισε βεβαίως την ολική καταστροφή των σωζόμενων βυζαντινών καταλοίπων. Αυτή η επιχείρηση κατεδάφισης των καταλοίπων που θεωρούνταν μεταγενέστερα — μια πρακτική σχετικά κοινή εκείνη την εποχή — ξεχωρίζει στη συγκεκριμένη περίπτωση για την ασυνήθιστη έκτασή της. Για να δημοσιεύσει τις έρευνές του, ο Paul Jamot συνέταξε μια πραγματεία για την Κοιλιάδα των Μουσών, η οποία όμως παρέμεινε αδημοσίευτη και, όπως και στην περίπτωση του Πτώϊου, δεν έγινε ποτέ συστηματική δημοσίευση των αποτελεσμάτων των ανασκαφών με τη μορφή μονογραφίας. Αντίθετα, δημοσιεύθηκαν αρκετά άρθρα από τον Paul Jamot, κι έπειτα από τον André De Ridder, στα οποία παρουσιάζονταν τα πιο σημαντικά ευρήματα, δηλαδή οι επιγραφές και τα γλυπτά. Ο Paul Jamot απώλεσε σταδιακά το ενδιαφέρον του γι' αυτή την ανασκαφή και εμπιστεύτηκε τη μελέτη στον André De Ridder, αλλά ο πρόωρος θάνατος του τελευταίου, το 1921, δεν επέτρεψε τη δημοσίευση. Δεν ακολούθησε σχεδόν καμία άλλη εργασία στο πεδίο· ένα πρώην μέλος της Γαλλικής Σχολής, ο André Plassart, συνοδευόμενος από τον τότε διευθυντή της Σχολής Charles Picard, έκανε μια σύντομη επίσκεψη στον χώρο το 1921 με την πρόθεση να μελετήσει κυρίως τα πολυάριθμα κείμενα που προήλθαν από τη διάλυση του κάστρου των Θεσπιών, τα περισσότερα εκ των οποίων δημοσίευσε στη συνέχεια ο ίδιος. Όπως και στο Πτώϊον, η αρχιτεκτονική του χώρου δεν συμπεριλήφθηκε σε αυτές τις δημοσιεύσεις, και μόνο το 1954 ο Georges Roux (μέλος της Σχολής από το 1948) δημοσιεύει στο *BCH* ένα συνθετικό άρθρο, στο οποίο παρουσιάζει στην επιστημονική κοινότητα τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που είχε ανακαλύψει ο Paul Jamot, μαζί με τα σχέδια¹⁰. Στη δημοσίευση αυτή, ο Georges Roux χρησιμοποίησε κυρίως το υλικό τεκμηρίωσης που φυλασσόταν στα αρχεία της Σχολής και τις σημειώσεις του Paul Jamot. Το άρθρο αυτό είναι κάτι παραπάνω από μια απλή σύνθεση και συνέβαλε στην ερμηνεία του

05

Ακραιφία, Πτώϊον: γενική άποψη του χώρου κατά τις ανασκαφές του Maurice Holleaux, από τα νότια. Σε δεύτερο πλάνο, διακρίνεται ο ναός της Αγίας Παρασκευής. Φωτ.: EFA / M. Holleaux, 1891.

06

Ακραιφία, Καστράκι: ορθοφωτογραφία του ναού. Φωτ.: EFA / L. Fadin / Chr. Müller.

χώρου: για την ακρίβεια, ο Georges Roux ήταν ο πρώτος που ταύτισε τον βωμό των Μουσών, τον οποίο ο Paul Jamot είχε εσφαλμένα ερμηνεύσει ως ναΐσκο.

Συμπερασματικά, οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν κατά τον 19ο αιώνα σηματοδότησαν ανεξίτηλα τη σχέση της Γαλλικής Σχολής Αθηνών με τη Βοιωτία. Έπειτα από μια κορύφωση που σημειώθηκε με τις ανασκαφές του Πτώϊου και των Θεσπιών, κατά τη δεκαετία του 1880–1890, από τις αρχές του 20ού αιώνα η περιοχή εγκαταλείφθηκε σταδιακά και οι μόνες εργασίες που πραγματοποιήθηκαν έκτοτε αφορούσαν την αξιοποίηση των ανασκαφών του Πτώϊου και των Θεσπιών, χωρίς ωστόσο να γίνει ποτέ η πλήρης δημοσίευσή τους. Καθώς φαίνεται, δεν υπήρξε συγκροτημένο σχέδιο για την επιλογή των χώρων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος· σχεδόν τυχαία λοιπόν, η ανασκαφική δραστηριότητα της Γαλλικής Σχολής Αθηνών στην περιοχή συνδέθηκε επί μακρόν με το Πτώϊον και την Κοιλιάδα των Μουσών.

Ο MICHEL FEYEL, Ο PIERRE GUILLON ΚΑΙ Η ΝΕΑ ΠΝΟΗ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ ΤΟΥ 1930

Το έτος 1933 υπήρξε το ορόσημο της αναβίωσης του ενδιαφέροντος των γαλλικών μελετών για τη Βοιωτία, υπό την καθοδήγηση αυτή τη φορά του Pierre Guillon και του Michel Feyel, δύο μελών που είχαν προστεθεί στο δυναμικό της Σχολής εκείνη τη χρονιά. Από το 1934, ο Pierre Guillon αφοσιώθηκε στη μελέτη ενός μικρού ιερού στη θέση Καστράκι, που βρίσκεται μεταξύ του ιερού του Απόλλωνα Πτώου και της αρχαίας πόλης της Ακραιφίας. Αυτό το μικρό ιερό είχε ανακαλυφθεί το 1903 από τον Gustave Mendel και τον Léon Bizard, αλλά στο άρθρο τους του 1907 το αναφέρουν μόνο σε μια σύντομη υποσελίδα σημείωση. Ο Pierre Guillon το αναγνώρισε ως ιερό αφιερωμένο στον τοπικό ήρωα Πτώο, που μαρτυρούσε μια αξιοσημείωτη λατρευτική εγγύτητα με το ήδη γνωστό σημαντικότερο ιερό του Απόλλωνα Πτώου.

Ο Pierre Guillon και ο Michel Feyel ανέλαβαν, επίσης από κοινού, τη συνέχιση της μελέτης του ιερού του Απόλλωνα Πτώου, με σκοπό την οριστική δημοσίευσή του. Οι τομές των παλαιότερων ανασκαφών καθαρίστηκαν για να ολοκληρωθεί η τεκμηρίωση, χωρίς να βρεθεί κάποιο αξιοσημείωτο νέο εύρημα. Επίσης, τον επόμενο χρόνο πραγματοποίησαν για πρώτη φορά εργασίες στην ίδια την πόλη της Ακραιφίας: αναδείχθηκε το εξωτερικό τείχος της πόλης και πραγματοποιήθηκαν ανασκαφές στην περιοχή της αγοράς, κατά τις οποίες ταυτοποιήθηκε ένας βωμός του Δία. Τέλος, ο Michel Feyel αξιοποίησε την παραμονή του στην περιοχή για να διεξαγάγει σημαντικές επιγραφικές έρευνες στην Ακραιφία, αλλά και στην υπόλοιπη Βοιωτία.

Διάφορες δημοσιεύσεις ήρθαν να επιστεγάσουν τις νέες αυτές έρευνες: ο Pierre Guillon δημοσίευσε, το 1943, το βασικό πόνημά του *Les trépieds du Ptoion*, ένα δίτομο έργο που παρουσίαζε με τρόπο συστηματικό μια κατηγορία αναθημάτων που συναντάμε συχνά τόσο στο ιερό του Απόλλωνα Πτώου όσο και στο ιερό στο Καστράκι: τους τρίποδες. Παρά το σαφώς οριοθετημένο αντικείμενο της μελέτης, το έργο αυτό είναι κεφαλαίωδους σημασίας, καθώς επρόκειτο για την πρώτη ευρεία σύνθεση σχετικά με τα ιερά της πόλης της Ακραιφίας αλλά ήταν

και το πιο ολοκληρωμένο έργο παρουσίασης των δραστηριοτήτων της Γαλλικής Σχολής στην περιοχή. Η μελέτη του μικρού ιερού στο Καστράκι, το οποίο είχε ήδη παρουσιαστεί σε δύο σημαντικά άρθρα στο *BCH*, πήρε από εκείνη τη στιγμή κι έπειτα μια ικανοποιητική τροπή: τα αρχιτεκτονικά δεδομένα δημοσιεύθηκαν αμέσως, συνοδευόμενα από τις απαραίτητες κατόψεις, δίνοντας ήδη μια πολύ καλή πρώτη επισκόπηση του χώρου. Ο Michel Feysel δημοσίευσε δύο έργα γενικότερου περιεχομένου, τα οποία προσέδωσαν στη γαλλική έρευνα στην περιοχή μια ιστορικότητα: το έργο *Contribution à l'épigraphie béotienne* («Συμβολή στη βοιωτική επιγραφική»), το 1942, και, κυρίως, τη μελέτη *Polybe et l'histoire de la Béotie au IIIe siècle avant notre ère* («Ο Πολύβιος και η ιστορία της Βοιωτίας τον 3ο αιώνα π.Χ.») που δημοσιεύεται επίσης το 1942 και αποτελεί κομβικό έργο για τη Βοιωτία των ελληνιστικών χρόνων και μια από τις σημαντικότερες πηγές για τις βοιωτικές μελέτες ακόμη και σήμερα. Ο Michel Feysel ετοίμαζε ακόμη μια μελέτη για τις επιγραφές του Πτωΐου και μια μονογραφία για τη Βοιωτία κατά τον 2ο αιώνα π.Χ. Τα δύο αυτά έργα είχαν σχεδόν ολοκληρωθεί το 1944, αλλά, φευ, οι σημειώσεις του Michel Feysel χάθηκαν αργότερα.

Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος έβαλε δυστυχώς ένα τέλος σε αυτό το νέο κύμα δυναμισμού: οι δύο νέοι ερευνητές επιστρατεύτηκαν το 1939 και σηματοδεύτηκαν σκληρά από την ήττα της Γαλλίας το 1940. Κατάφεραν να υποστηρίξουν τις διδακτορικές διατριβές τους και να τις δημοσιεύσουν έστω και εν μέσω της γερμανικής κατοχής. Το 1944 όμως, οι Γερμανοί συνέλαβαν τον Michel Feysel και τον μετέφεραν στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Νόιενγκάμμε, όπου και πέθανε τον επόμενο χρόνο. Ο πρόωρος χαμός του σε ηλικία μόλις 34 ετών βάζει ένα τέλος στις βοιωτικές μελέτες της Γαλλικής Σχολής. Ο Pierre Guillon, μετά τον πόλεμο, δημοσίευσε πολλά ακόμη άρθρα για το ιερό του Απόλλωνα στο Πτώον, αλλά η προγραμματισμένη μεγάλη έκδοση αναβάλλεται για άλλη μια φορά.

Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ Η ΒΟΙΩΤΙΑ ΣΤΟ Β' ΜΙΣΟ ΤΟΥ 20ΟΥ ΑΙΩΝΑ

Μετά τον θάνατο του Michel Feysel, μεσολάβησε κάποιο χρονικό διάστημα μέχρι να αρχίσει η Γαλλική Σχολή Αθηνών έναν νέο κύκλο εργασιών στη Βοιωτία. Από τη δεκαετία του 1960, ωστόσο, διαπιστώνουμε μια αναζωπύρωση της δραστηριότητας που τροφοδότησε μια νέα γενιά μελών: ο Jean Ducat (μέλος της Σχολής από το 1960), ο Christian Llinas (μέλος της Σχολής από το 1962) και ο Yvon Garlan (μέλος της Σχολής από το 1964). Ο Christian Llinas πραγματοποίησε νέες ανασκαφές από το 1963 έως το 1965, κατά κύριο λόγο στο ιερό στο Καστράκι, το οποίο στο μεταξύ κινδύνευε από τις λαθρανασκαφές. Στο ιερό του Απόλλωνα Πτώου, άδειασε εντελώς τις δεξαμενές νερού που βρίσκονται στο κάτω άνδρηο και τις αποτύπωσε με ακρίβεια. Οι έρευνες αυτές ωστόσο δεν συνεχίστηκαν: οι μοναδικές δημοσιεύσεις του Christian Llinas πάνω στο θέμα ήταν οι αναφορές των ανασκαφών του, ενώ η τοπογραφική αποτύπωση δεν είδε ποτέ το φως της δημοσιότητας. Αντίθετα, ο Yvon Garlan διεξήγαγε το 1965, σε συνεργασία με τον Francis Croissant, δύο σύντομες ανασκαφικές αποστολές στην ακρόπολη της Ακραιφίας, οι οποίες οδήγησαν στην αποκάλυψη ενός πενταγωνικού πύργου και επέτρεψαν την ακριβέστερη χρονολόγηση της οχύρωσης της πόλης. Το σύνολο των ευρημάτων δημοσιεύθηκε σε ένα άρθρο στο *BCH* του 1974. Ωστόσο, το σπουδαιότερο έργο αυτής της γενιάς ερευνητών είναι αναμφίβολα το βιβλίο του Jean Ducat *Les kouroi du Ptoion. Le sanctuaire d'Apollon Ptoieus à l'époque archaïque* («Οι κούροι του Πτωΐου. Το ιερό του Απόλλωνα Πτώου κατά την Αρχαϊκή εποχή»), που δημοσιεύεται το 1971. Πρόκειται, από πολλές απόψεις, για ένα έργο κεφαλαϊώδους σημασίας: για πρώτη φορά προσφέρεται μια ολοκληρωμένη παρουσίαση των αρχαϊκών αγαλμάτων του Πτωΐου. Οι περισσότεροι από αυτούς τους κούρους είχαν βρεθεί στις ανασκαφές του Maurice Holleaux

07

07

Ακραιφία, Πτώιον:
εκσκαφή του ανδρήρου του
ναού κατά τις ανασκαφές
του Maurice Holleaux.
Φωτ.: EFA / M. Holleaux,
1891.

08

Ακραιφία, ακρόπολη: ο
πενταγωνικός πύργος μετά
τις ανασκαφές του Yvon
Garlan. Φωτ.: EFA /
Y. Garlan.

09

09

Ακραιφία, Πτώιον:
οι δεξαμενές στο κάτω
άνδηρο κατά τη διάρκεια
της ανασκαφής τους.
Φωτ.: EFA / G. Mendel,
1903.

10

10

Ακραιφία, Πτώιον: το
άνδηρο του ναού κατά τις
ανασκαφές του 1903, με
τον βωμό, ο οποίος σήμερα
δεν σώζεται. Ήδη από
εκείνη την εποχή, τα
κατάλοιπα του ναού είχαν
υποστεί φθορές.
Φωτ.: EFA / G. Mendel,
1903.

και του Gustave Mendel, οι οποίοι είχαν δημοσιεύσει αμέσως τους σημαντικότερους εξ αυτών στο *BCH*. Αυτά τα αγάλματα είχαν κάνει διάσημο το Πτώιον από την πρώτη στιγμή που αποκαλύφθηκαν καθώς, πολύ απλά, αποτελούν το πλουσιότερο σύνολο αρχαϊκών κούρων που έχει βρεθεί ποτέ στην Ελλάδα (μετρώντας τα θραύσματα, ο Jean Ducat εκτίμησε ότι οι σωζόμενοι κούροι ήταν πάνω από εκατό). Το βιβλίο του Jean Ducat πρότεινε μια σύγχρονη συνθετική παρουσίαση των κούρων· ο συγγραφέας υπήρξε μάλιστα ο πρώτος που παρατήρησε ότι πολλά από τα αγάλματα δεν προέρχονταν από τη Βοιωτία, αλλά ότι στο σύνολο αυτό περιλαμβάνονταν και αγάλματα εισηγμένα από τις Κυκλάδες ή από την Αθήνα, γεγονός που επέτρεπε να επανεξεταστεί υπό νέο πρίσμα η σπουδαιότητα του ιερού και η ακτινοβολία του κατά την Αρχαϊκή εποχή. Το βιβλίο αυτό συνιστά ωστόσο κάτι πολύ περισσότερο από έναν απλό κατάλογο γλυπτών: ο Jean Ducat επωφελήθηκε από την έκδοση για να δημοσιεύσει επίσης την κεραμική των παλαιότερων στρωμάτων του Πτώιου και τα χάλκινα ευρήματα των ανασκαφών. Ακολουθώντας τη χρονολογική αλληλουχία που παρέχει το σύνολο των αντικειμένων που μπόρεσε να βρει, ο Jean Ducat πρότεινε μια μεγάλη ιστορική σύνθεση για το ιερό κατά τους αρχαϊκούς χρόνους. Η έκδοση συμπληρώνεται από πολλά σχέδια, συμπεριλαμβανομένων των αποτυπώσεων των δύο άνω ανδρών από τον Henry Convert και φωτογραφίες που τραβήχτηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών. Ακόμη και σήμερα αποτελεί το πληρέστερο έργο για όποιον ενδιαφέρεται να γνωρίσει τις έρευνες της Γαλλικής Σχολής στο

11

Ακραϊφία, Πτώιον: γενική άποψη των καταλοίπων σήμερα. Φωτογραφική λήψη: Th. Lucas.

12

Ακραϊφία, Πτώιον: το εσωτερικό του ναού του Απόλλωνα μετά την εκσκαφή του. Φωτ.: EFA / M. Holleaux, 1891.

13

Ακραϊφία, Πτώιον: γενική άποψη του χώρου το 1903. Φωτ.: EFA / G. Mendel, 1903.

14

15

14

Ακραιφία, Πτώιον:
οι δεξαμενές στο κάτω
άνδρρο το 1903.
Φωτ.: EFA / G. Mendel,
1903.

15

Ακραιφία, το ιερό
στο Καστράκι: ο ναός.
Φωτ.: EFA / G. Mendel,
1903.

Πτώιον: αφενός είναι η μόνη μελέτη που περιγράφει τη διεξαγωγή όλων των αρχαιολογικών εργασιών που πραγματοποιήθηκε η Σχολή στον χώρο από τον Maurice Holleaux έως τον Christian Llinas και αφετέρου είναι η πιο εκτεταμένη ιστορική μελέτη του ιερού κατά τους αρχαίους χρόνους.

Η έκδοση του βιβλίου του Jean Ducat κάνει λιγότερο επείγουσα τη συνέχιση των εργασιών στο Πτώιον. Λίγα χρόνια νωρίτερα, όπως είδαμε, ο Georges Roux σε ένα άρθρο του για την Κοιλιάδα των Μουσών είχε προβεί σε μια συνοπτική αλλά ακριβή δημοσίευση των δεδομένων που είχαν ήδη συγκεντρωθεί, με αποτέλεσμα η Γαλλική Σχολή να μην πραγματοποιήσει πλέον εκτεταμένες αρχαιολογικές έρευνες σε αυτά τα ιερά. Αντίθετα, οι επιγραφικές μελέτες για την περιοχή γνώρισαν την περίοδο αυτή μια σημαντική νέα άνθηση. Γεγονός αξιοσημείωτο για εκείνη την εποχή είναι ότι ένας από τους σπουδαιό-

τερους τότε Γάλλους ειδικούς της συγκεκριμένης περιοχής, ο επιγραφικός Paul Roesch, το έργο του οποίου εκτείνεται από τη δεκαετία του 1960 έως τη δεκαετία του 1980, δεν είχε περάσει από τη Γαλλική Σχολή. Ωστόσο, οι επιγραφικές έρευνες άκμαζαν στη Σχολή: το 1976, ο Ελβετός Denis Knoepfler (μέλος της Σχολής από το 1970) και ο Roland Étienne (μέλος της Σχολής από το 1971) δημοσίευσαν το *Hyettos de Béotie. La chronologie des archontes fédéraux entre 250 et 171 av. J.-C.* Το βιβλίο αποτελεί ταυτόχρονα μια μελέτη ιστορικής γεωγραφίας για τον Υπτο, μικρή αρχαία πόλη στη βορειοανατολική Βοιωτία, και μνημειώδη σύνθεση για την ελληνιστική επιγραφική της Βοιωτίας, χάρη στην οποία ήταν πλέον εφικτή μια συστηματική χρονολόγηση των Βοιωτών ομοσπονδιακών αρχόντων. Ο Denis Knoepfler εξακολουθεί να είναι σήμερα ένας από τους πιο δραστήριους ερευνητές στη συγκεκριμένη περιοχή, με

16

Ακραϊφία, Πτώιον: γενική άποψη του χώρου κατά τις ανασκαφές του Maurice Holleaux, από τα δυτικά. Φωτ.: EFA / M. Holleaux, 1891.

17

Ακραϊφία, Πτώιον: ο κούρος του ιερού του Απόλλωνα κατά τη στιγμή της ανακάλυψής του το 1903 (ονομάζεται «Thèbes 3» από τον J. Ducat). Φωτ.: EFA / G. Mendel, 1903.

έργο αναφοράς στον χώρο της ιστορίας και της επιγραφικής της Κεντρικής Ελλάδας κατά την Ελληνιστική περίοδο.

Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΩΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ: Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ Η ΒΟΙΩΤΙΑ ΣΗΜΕΡΑ

Η δραστηριοποίηση της Γαλλικής Σχολής στη Βοιωτία είναι ακόμη και σήμερα συνδεδεμένη με την περίπλοκη ιστορία της έρευνας και τα μεγάλα ρεύματα που προαναφέραμε. Αν και κάποιες εργασίες δεν μπόρεσαν να καταλήξουν σε οριστική δημοσίευση, συνέβαλαν ωστόσο στον εμπλουτισμό των αρχείων της Σχολής, η οποία διαθέτει μια μεγάλη συλλογή φωτογραφιών, σχεδίων και χειρόγραφων σημειώσεων. Η Γαλλική Σχολή επομένως εξακολουθεί να διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στη μελέτη της αρχαίας πόλης της Ακραϊφίας (και

ειδικότερα του ιερού του Πτώϊου) και της Κοιλιάδας των Μουσών, είτε πρόκειται για τη μελέτη της ιστορίας των ερευνών σε αυτούς τους αρχαιολογικούς χώρους είτε για την έναρξη νέων προγραμμάτων. Δεν τίθεται πλέον ζήτημα πραγματοποίησης νέων εργασιών μεγάλης κλίμακας ούτε στο Πτώϊον ούτε στην Κοιλιάδα των Μουσών: ήδη από καιρό έχει γίνει κοινώς αποδεκτό ότι οι μεγάλες ανασκαφές του 19ου αιώνα στους δύο αυτούς χώρους αποκάλυψαν τα κυριότερα σωζόμενα κατάλοιπα. Αντίθετα, η ταχεία εξέλιξη των τεχνικών αποτύπωσης και χωροταξικής μελέτης καθιστά απαραίτητη, σχεδόν σε κάθε γενιά, την επικαιροποίηση των αποτυπώσεων, ακόμη και εάν οι παλαιότερες αποτυπώσεις, λόγω της ανεπανόρθωτης φθοράς που υφίστανται τα μνημεία, είναι πολύτιμες γιατί καταγράφουν λεπτομέρειες που σήμερα έχουν χαθεί. Επί του παρόντος, μια αποστολή της Σχολής εργάζεται σε καθέναν από τους χώρους που προαναφέραμε: η Christel Müller (μέλος της Σχολής το 1992) ανέλαβε κατά τη διάρκεια της θητείας της τη νέα μελέτη της πόλης της Ακραιφίας, η οποία περιλαμβάνει την πόλη, τα ιερά και την επικράτειά της. Το πρόγραμμα αυτό είναι ακόμη σε εξέλιξη, παράλληλα με τη μελέτη των επιγραφών της πόλης, και αποσκοπεί στην επανέκδοση του

βωιωτικού συντάγματος επιγραφών. Πολύ πρόσφατα, η αρχιτεκτονική μελέτη του ιερού του Απόλλωνα Πτώου απέκτησε νέα δυναμική, υπό την καθοδήγηση πάντοτε της Christel Müller, ώστε να διευκολυνθεί η προστασία των σωζόμενων καταλοίπων και να προετοιμαστεί μια νέα δημοσίευση¹¹. Τέλος, ο Thierry Lucas (μέλος της Σχολής από το 2019) μελετά τα οχυρωματικά έργα της πόλης προκειμένου να ολοκληρωθεί το έργο του Yvon Garlan. Στην Κοιλιάδα των Μουσών μια άλλη ομάδα, με επικεφαλής τον Γιάννη Καλλιοντζή (μέλος της Σχολής από το 2013) και τον Guillaume Biard (μέλος της Σχολής από το 2010), εργάζεται με στόχο επίσης μία νέα δημοσίευση κάποιων ευρημάτων του Paul Jamot· το βάθρο που έφερε τα αγάλματα των Μουσών επαναδημοσιεύτηκε ήδη, ενώ οι προσπάθειες έχουν πλέον επικεντρωθεί στον βωμό, ώστε να δημοσιευθεί μια ακριβής αρχιτεκτονική μελέτη η οποία λείπει ακόμη από τη βιβλιογραφία.

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ ΣΗΜΕΡΑ

Εν είδει συμπεράσματος αυτής της σύντομης επισκόπησης των γαλλικών ερευνών στη Βωιωτία, είναι απαραίτητο να πούμε λίγα λόγια για τους ίδιους τους χώρους και την κατάσταση

18

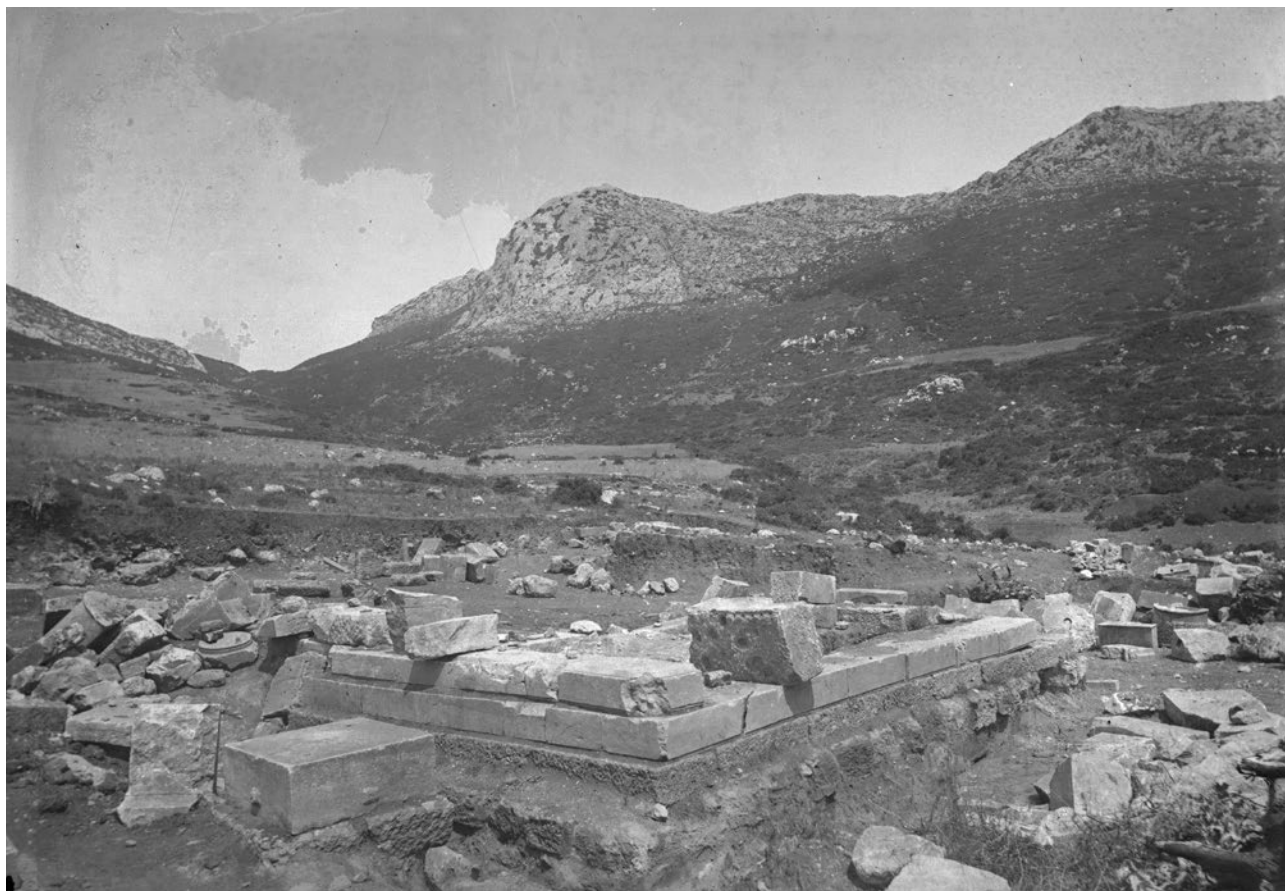
Θεσπιές, Κοιλιάδα των Μουσών: ο βωμός των Μουσών κατά τις ανασκαφές του Paul Jamot. Φωτ.: EFA / P. Jamot, 1890.

19

Θεσπιές, Κοιλιάδα των Μουσών: γενική άποψη του χώρου μετά τις ανασκαφές. Σε πρώτο πλάνο, η στοά. Φωτ.: EFA / P. Jamot, 1890.

20

Θεσπιές, Κοιλιάδα των Μουσών: η σκηνή του θεάτρου. Φωτ.: EFA / P. Jamot, 1890.

18

19

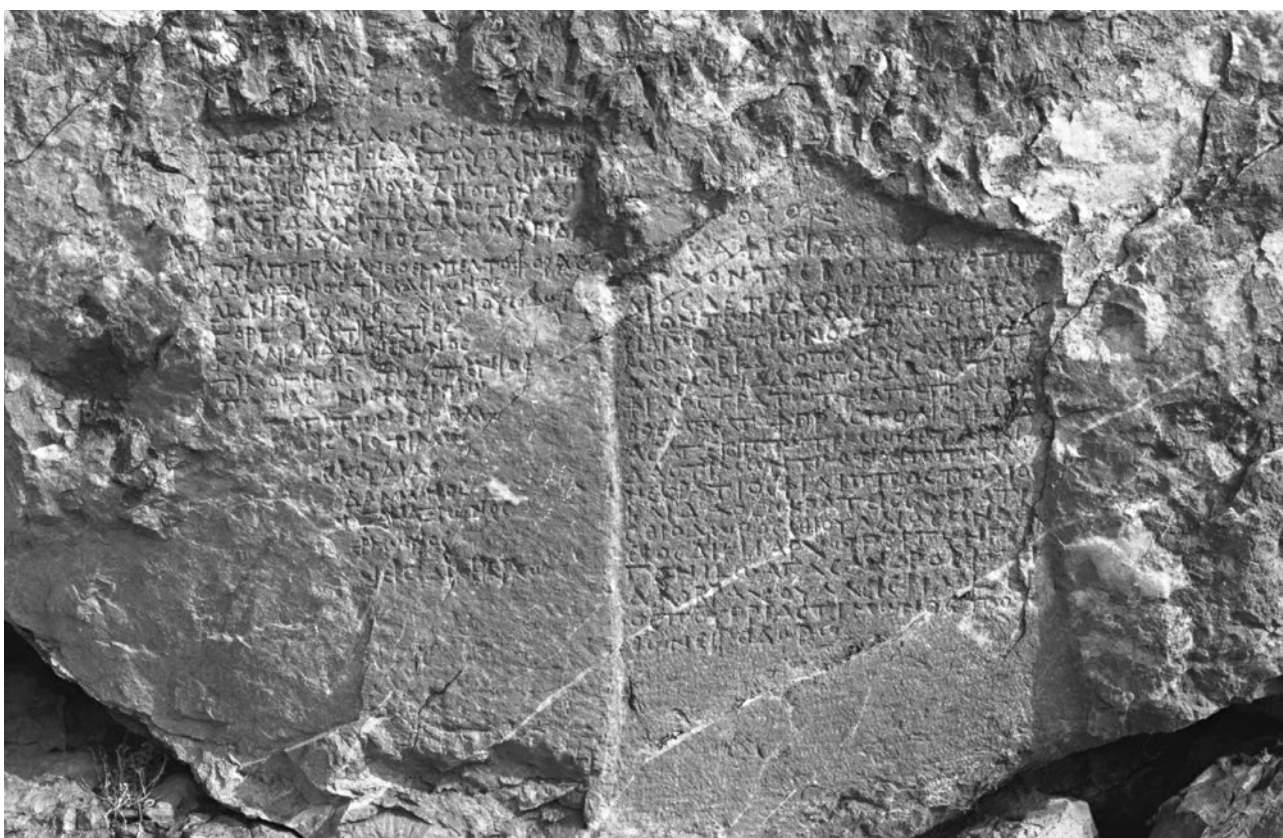

20

21

22

21
Θεσπιές: μία από τις σπάνιες φωτογραφικές λήψεις του ναού (του Απόλλωνα;), τον οποίο αποκάλυψε ο Paul Jamot στις Θεσπιές. Φωτ.: EFA / P. Jamot, 1890.

22
Ύηττος: στρατιωτικοί κατάλογοι χαραγμένοι στο τείχος της ακρόπολης. Φωτ.: EFA / D. Knoepfler/R. Étienne.

στην οποία βρίσκονται σήμερα. Το ιερό του Απόλλωνα Πτώου, το ιερό στο Καστράκι και η Κοιλιάδα των Μουσών έχουν κοινό χαρακτηριστικό το γεγονός ότι μετά την αποκάλυψή τους παραμελήθηκαν και μάλιστα, σε κάποιο βαθμό, παραδόθηκαν στη λήθη. Ως εκ τούτου, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι τα εναπομείναντα κατάλοιπα σύντομα υπέστησαν φθορές. Στο Πτώιον, ήδη από το 1891, ο Maurice Holleaux είχε προειδοποιήσει τις ελληνικές αρχαιολογικές υπηρεσίες για την αναγκαιότητα λήψης μέτρων προστασίας του χώρου από τις φθορές που θα μπορούσε να προκαλέσει η απορροή των υδάτων της πηγής της Περδικόβρυσης¹². Το 1903, ο Gustave Mendel είχε επισημάνει ότι το γεγονός πως τα θεμέλια του ναού, κατασκευασμένα σε μεγάλο βαθμό από μαλακή πέτρα, βρίσκονταν εκτεθειμένα τούς είχε ήδη προκαλέσει σημαντικές φθορές. Έκτοτε, τα κοπάδια ζώων που περνάνε συχνά από τον χώρο, η απορροή των υδάτων και οι καιρικές συνθήκες συνέχισαν απρόσκοπτα το έργο τους: η κάτοψη του ναού, ορισμένα τμήματα της πλακόστρωσης, που βρίσκονταν ακόμη στη θέση

τους τη στιγμή της ανασκαφής, σήμερα με δυσκολία εντοπίζονται. Τα καλύτερα σωζόμενα κατάλοιπα είναι αναμφίβολα οι δεξαμενές στο κάτω άνδρρο, το πρώτο πράγμα που βλέπει ο σημερινός επισκέπτης. Στο Καστράκι, οι έρευνες της δεκαετίας του 1960 ξεκίνησαν μετά τη διαπίστωση τακτικών λεπλισιών στον χώρο· ήδη από εκείνη την εποχή, ένας σημαντικός αριθμός των βάσεων των τριπόδων που είχε δημοσιεύσει ο Pierre Guillon είχε εξαφανιστεί. Αντίθετα, το κρηπίδωμα του ναού κτισμένο με σκληρό ασβεστόλιθο, υλικό πιο ανθεκτικό από τη μαλακή πέτρα που είχε χρησιμοποιηθεί στο ιερό του Απόλλωνα Πτώου, είναι ακόμη ορατό και διατηρείται σε καλή κατάσταση. Στην Κοιλιάδα των Μουσών, τα ερείπια είναι ακόμη ορατά στο πεδίο, ιδίως το θέατρο και ο βωμός. Η αρκετά απομονωμένη τοποθεσία διατηρεί ακόμη μια γοητεία και εύκολα μπορεί κάποιος να ξαναβρεί εκεί τον ήρεμο και γαλήνιο τόπο στον οποίο κατέφευγαν οι πρωταγωνιστές του *Ερωτικού* του Πλουτάρχου για να γλιτώσουν από την αναταραχή που βασιλεύε στις Θεσπίες...

Σημειώσεις

- 1 Για τις πρώτες αυτές εξερευνήσεις, βλ. Radet 1901, σ. 296–300.
- 2 Παρά τον αποσπασματικό χαρακτήρα αυτών των ανασκαφών, ο André de Ridder κατάφερε να κάνει μια αρκετά εξαντλητική δημοσίευση των εργασιών στους τόμους του *BCH* των ετών 1894 και 1895.
- 3 Radet 1932, σ. 454.
- 4 Βλ. Roques 1943, σ. 21.
- 5 Καθώς φαίνεται, την περίοδο εκείνη ο Maurice Holleaux είχε ήδη παραιτηθεί από την ιδέα να δημοσιεύσει ο ίδιος τα ευρήματά του από το ιερό του Απόλλωνα Πτώου και είχε εναποθέσει τις ελπίδες του στον Gustave Mendel για την ολοκλήρωση αυτού του εγχειρήματος. Εντούτοις, εξακολουθούσε να τρέφει ξεχωριστό ενδιαφέρον για τον χώρο αυτό, όπως μαρτυρούν οι συχνές επιστολές που ανταλλάσσαν μεταξύ τους ο Maurice Holleaux και ο Gustave Mendel κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του 1903 (βλ. Ducat 1971, σ. 27–37).
- 6 Μόνο το άνδρρο του ναού δημοσιεύθηκε από τον Léon Bizard το 1920 (Bizard 1920, σ. 255, εικ. 7). Μια κάτοψη του χώρου, χωρίς την ένδειξη της κλίμακας και του Βορρά, περιέχεται στην έκθεση της αποστολής των Pierre de La Coste-Messelière και Henri Seyrig, για τον προσδιορισμό της ακριβούς θέσης των σημείων που ανέσκαφαν («Chroniques des fouilles», *BCH* 1923, σ. 520)· μόνο με την έκδοση του *Les Trépieds du Ptoion* του Pierre Guillon το 1943 θα γίνει η επίσημη δημοσίευση μιας γενικής κάτοψης του ιερού.
- 7 Ορλάνδος 1915 (πρβλ. την πικρόχολη σημείωση στο Bizard 1920, σ. 227, σημ. 1...).
- 8 Για μια επισκόπηση της ιστορίας των γαλλικών ερευνών στην περιοχή, βλ. τη συνοπτική έκθεση στο Müller 1996b.
- 9 Jamot 1891.
- 10 Roux 1954.
- 11 Για τον σκοπό αυτό, την περίοδο 1995–1996 σχεδιάστηκαν τέσσερις κατόψεις: μία του ιερού, μία του ναού στο Καστράκι, μία της ακρόπολης της Ακραφίας και μια γενική κάτοψη της περιφέρειας της πόλης. Για την περιφέρεια, πρβλ. Müller 1995, σ. 656. Για την ακρόπολη, βλ. Müller 1996a, σ. 858. Για την κάτοψη του ιερού, βλ. τώρα Müller 2020, σ. 62.
- 12 Holleaux 1891, σ. 662.

Βιβλιογραφία

- Bizard 1920: Bizard L., «Fouilles du Ptoion (1903)», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 44 (1920), σ. 227–262.
- Ducat 1971: Ducat J., *Les kouroi du Ptoion. Le sanctuaire d'Apollon Ptoieus à l'époque archaïque*, de Boccard, Παρίσι 1971.
- Étienne / Knoepfler 1976: Étienne R. / Knoepfler D., *Hyettos de Béotie et la chronologie des archontes fédéraux entre 250 et 171 av. J.-C.*, de Boccard, Παρίσι 1976.
- Feyel 1942a: Feyel M., *Contribution à l'épigraphie béotienne*, Le Puy, Imprimerie de La Haute-Loire, Λε Πουί 1942.
- Feyel 1942b: Feyel M., *Polybe et l'histoire de Béotie au IIIe siècle avant notre ère*, de Boccard, Παρίσι 1942.
- Garlan 1974: Garlan Y., «Études d'histoire militaire et diplomatique, IX: recherches sur les fortifications d'Akraiphia», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 44 (1920), σ. 95–118.
- Guillon 1943: Guillon P., *Les trépieds du Ptoion*, de Boccard, Παρίσι 1943.
- Holleaux 1891: Holleaux M., «Nouvelles et correspondances», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 15 (1891), σ. 660–662.
- Jamot 1891: Jamot P., «Nouvelles et correspondances», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 15 (1891), σ. 651–660.
- Müller 1995: Müller C., «Le Ptoion et Akraiphia (Béotie)», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 119 (1995), σ. 655–660.
- Müller 1996a: Müller C., «Le Ptoion et Akraiphia (Béotie)», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 120 (1996), σ. 853–874.
- Müller 1996b: Müller C., «Les recherches françaises à Thespiés et au Val des Muses», στο A. Hurst / A. Schachter (επιμ.), *La montagne des Muses*, Librairie Droz, Γενεύη 1996, σ. 171–183.
- Müller 2020: Müller C., «Le concours des Ptoia à l'époque hellénistique: une affaire civique, pambéotienne, fédérale ou panhellénique?», *Revue des Études Grecques* 133 (2020), σ. 57–88.
- Ορλάνδος 1915: Ορλάνδος Α., «Ο ναός του Απόλλωνος Πτώου», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 1 (1915), σ. 94–110.
- Radet 1901: Radet G., *L'histoire et l'œuvre de l'École française d'Athènes*, Fontemoing, Παρίσι 1901.
- Radet 1932: Radet G., «Maurice Holleaux», *Revue des Études Anciennes* 34 (1932), σ. 454–456.
- Roques 1943: Roques M., «Notice sur la vie et les travaux de M. Maurice Holleaux, membre de l'Académie», *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et des Belles-Lettres* 87 (1943), σ. 14–73.
- Roux 1954: Roux G., «Le Val des Muses et les Musées chez les auteurs anciens», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 78 (1954), σ. 22–48.